

ӘОЖ 93/94

**ТҰҢҒЫШ ФАРАБИТАНУШЫ-ҒАЛЫМ АҚЖАН ӘЛ-МАШАНИ ЖӘНЕ
АКАДЕМИК-ДӘРІГЕР САЙЫМ БАЛМҰХАНОВ ІЗІМЕН**

Имангалиев Алмас Темирбекович

imangaliyev_historian@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің 3-курс докторанты

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі- т.ғ.д., профессор З.О. Дүкенбаева

XX ғасырдың 40-жылдарының ортасынан бастап тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани ортағасырдың ғұлама ойшылы әл-Фараби есімі мен мұрасын зерттеуді бастады. Бірақ, фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани ортағасыр ғұламасы әл-Фарабиді зерттеуде біраз қиындықтарға тап болады. Солардың бірі ретінде әл-Фараби еңбектерінің араб тілінде жазылуында еді. Осы мәселе аясында тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани «Әл-Фараби және Абай» атты еңбегінде келесідей көрсетеді: «Әл-Фараби мирасын мен іздей бастаған 1958-1960 жылдары Қазақстанда араб тілін үйрететін, үйренетін, зерттейтін ешбір орын болған жоқ. Демек, араб тілін білетін жан жоқ десе болғандай» [1, 18 .]. Нәтижесінде, Ақжан әл-Машани бұл мәселеден шығудың жолын іздестіріп, мешіттің имамдарымен кездеседі. Бұл туралы Орталық мемлекеттік архивінің 2285-қорының 75-іс-құжатында мынадай ойлармен танысуға болады: «Ұлы бабамыз әл-Фараби мирасын зерттеп жүрген кез болатын. Осыдан жиырма бес жыл шамасы бұрын әл-Фарабидің араб тілінде жазылған еңбектерін аударуға менің алғашқы көмекшілерім мешіттің имамдары, қазилары, молдалары болатын. Исламның парызын өтеу үшін мен мешітке жұма сайын, баратын едім. Оның үстіне басқа күндерде де мешітке боламын, ол кісілердің үйлерінде боламын» [2, 2-3 бб.]. Имам-білімдарлардың есімдерін «Әл-Фараби және Абай» кітабында (1994) [1, 20 б.], «Зерде» ғылыми-көпшілік журналында шыққан «Әл-Фарабидің нұрнамасы» атты мақала-зерттеуінде (1994) [3, 22 б.] байқауымызға болады. Араб тілінде жарық көрген әл-Фарабиді және мұраларын зерттеуге көмектескен имам-білімдарлардың есімдері: Сәдуақас Ғылмани, Қажыбай Мәндібайұлы, Ғаббас Елеусіов, Рахым Сәрсенұлы [1, 20 б.].

Сондай-ақ, ең алғашқыда тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машаниге Фараби мұраларының зерттеу жұмысын қолдаған геолог-ғалымдар Қаныш Сәтбаев [4, 21 б.], Шаһмардан Есенов [1, 23 б.], академик-дәрігер Сайым Балмұханов [1, 23 б.], заңгер-ғалым

Салық Зиманов [5, 271-275 бб.] және т.б. есімдерді атауымызға болады. Осы мақалада аталмыш тұлғалардың ішінен академик-дәрігер Сайым Балмұхановты ерекше көрсеткіміз келіп отыр.

Балмұханов Сайым Балмұханұлы туралы 1970 жылы шыққан «Академия наук Казахской ССР» атты кітаптағы берілген ақпаратқа сүйенетін болсақ, Қазақ ССР-нің Ғылым қайраткері, профессор, Қазақ онкология және радиология ғылыми-зерттеу институтының директоры, Қазақ ССР Ғылым Академиясының «Эксперименталды биология» институтының «Радиология» бөлімін басқарды [6, 131 б.]. Ол алғаш болып рентгенология және радиология ғылымын дамытып, медицина саласында үлкен ғылыми мектептің негізін қалады [7, 8 б.]. Академик-дәрігер Сайым Балмұхановтың жетекшілігімен 18 ғылым докторын, 81 ғылым кандидатын дайындап шығарды. Академик-дәрігер 450-ге жуық ғылыми жұмыстардың авторы болып келеді [7, 7 б.].

Ғылым жолында академик Сайым Балмұханов геолог-ғалым, Қазақ ССР Ғылым Академиясының тұңғыш Президенті Қаныш Сәтбаевпен [7, 76 б.], тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанимен [1, 23 б.], Түркияға төрт рет барған іс-сапарында түрік халқына бірінші рет скрипканы үйреткен алғашқы қазақ жігіті, Темірбек Жүргеновтің немересі Әлім Алматпен [7, 130 б.], түркітанушы-ғалым Зәки Валиди Тоғанмен [6,], Қасиетті Құран Кәрім кітабының қазақ тіліне аударған Халифа Алтаймен [7, 6 б.] ғылыми байланыста болған [7, 130 б.].

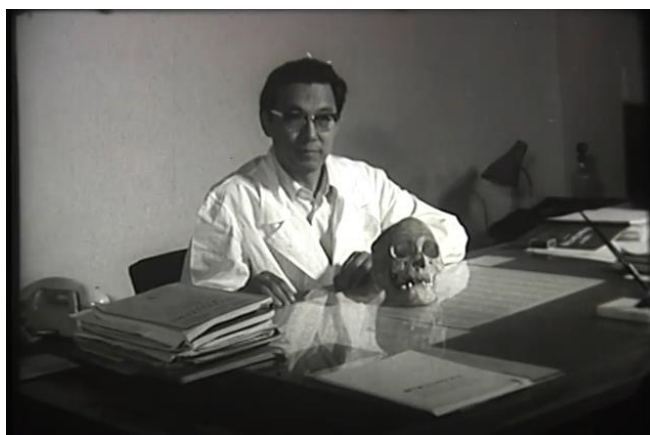
Зерттеу мен материалдары мен әдістері. Бұл мақалада Түркістан облысы Отырар ауданы Шәуілдір ауылындағы «Руханият – Әбу Насыр әл-Фараби» музейінің қорындағы академик-дәрігер Сайым Балмұхановтың ортағасыр ғұлама ойшылдары әл-Фараби мен ибн Сина туралы сұхбат-зерттеулері жарық көрген газет-басылымдарынан, ҚР Орталық архив қорының «Ақ» атты 2285-қорының іс-құжаттарынан алынған материалдардан тұрады.

Мақалада деректерді ғылыми сараптау және синтез әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау. Ең алғаш медицина ғылымдарының докторы, профессор, академик Сайым Балмұханов есімі туралы 1994 жылы тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидың қаламынан туындаған «Әл-Фараби және Абай» атты еңбегінен таныса алдық. Аталмыш еңбекте фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани академик-дәрігер Сайым Балмұханов туралы келесідей ақпараттарды ұсынады: «Академик-дәрігер Сайым Балмұханов Түркияға барғанда Стамбулда түрік тілінде шыққан әл-Фараби еңбектерін алып келді. Соның ішінде әсіресе бізге зор көмек бергені профессор Ахмад Аташтың «Әл-Фараби» кітаптарының тізімі (Стамбул, 1950)». Фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидың көрсетуі бойынша академик-дәрігер Сайым Балмұханов Түркиядан 160 кітап әкелгендегі, оның ішінде ортағасыр ойшылы әл-Фараби туралы еңбектерінің көп екендігін атайды [1, 23 б.]. Тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің жазған ақпаратына дәлел ретінде академик-дәрігер Сайым Балмұхановтың «Түркияға іссапар» атты мақаласын атауымызға болады. Онда академик-дәрігер Сайым Балмұхановтың: «Сол Түркия жеріне барған сапарымның барлығында талай тарихи материалдар әкелген едім» атты жазбасын көрсетуімізге болады. Сонымен қоса, бұл тарихи материалдарды Әнуар Әлімжановқа, Мұхтар Әуезовке бергендігі туралы ақпараттар беріледі [7, 130 б.].

Академик-дәрігер Сайым Балмұхановтың ортағасырдағы ғұламалар туралы айтқан сұхбаттарын, ғылыми-зерттеу мақалаларын іздей келе, «Аль-Фараби. Ақжан Машани» атты фильмінен танысуымызға болады. Бұл фильмнің басты сценаристі тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани. Бұл фильмді Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры, т.ғ.д., фарабитанушы-машанитанушы Дүкенбаева Задаш Оразғалиқызының жеке архивінен алынды. Академик-дәрігер берген сұхбатында келесідей ойларын келтіреді: «Когда речь идет о Абу Наср аль-Фараби, то нас прежде всего интересует время когда он жил, эпоха и среда, которым он обитал и материальная культура, обнаруженная последние годы археологами Академии Наук Казахской ССР и то что написано арабскими писателями свидетельствует о том, что в ту эпоху населения Сырдарьинской долины города Отрар, прилегающих зон владели высокой культуры. Прежде всего, меня

касается, это медицина и биология и не случайно, что такой великан, как аль-Фараби, родился в этой зоне, оказался родоначальником фактической предварительным ренессанса арабской науки и медицины. Качество примера могу провести находку наших археологов, череп, который был обнаружен несколько тому назад, долине Шардаринского канала в местности Кызылкарнайтобе. Если внимательно рассмотреть череп, в котором имеется большое трепанационное отверстие, отрягствия проделано было этому человеку более тысячи лет тому назад. Производство трепанационного отверстие обширные зоны, захватывающие чуть ли одну четверть черепа, к захватывающие затылочные теменные прочие кости. Во-вторых, обработка отверстий само по себе стоит по инструментальным богатстве о искусстве» [8]. «Аль-Фараби. Ақжан Машани» атты деректі фильмінен академик-дәрігер Сайым Балмұхановтың ортағасыр ойшылы әл-Фараби өмір сүрген ортағасыр кезеңі мен Қазақ ССР Ғылым Академиясының археологтарының тапқан бас сүйегін зерттеуде арнайы трепанациялық әдісті қолданғандығын көруімізге болады. Академик-дәрігер Сайым Балмұханов атап өткен «трепанация» ұғымын Брокгауз мен Ефронның энциклопедиясында келесідей анықтаманы ұсынады: «означает операцию пробурывания кости. В более узком смысле трепанацию понимают вскрытие черепной полости. Кроме бурава, для этой операции может применяться долото, пила или особый инструмент, носящий название остеотома. Операция эта была еще известна в глубокой древности и подробно описана у Гиппократы. Она производится при известных формах перелома черепа, нарывах и опухолях мозга, в последнее время также при падучей болезни» [9, 764 б.].

1-Сурет «Әл-Фараби. Ақжан Машани» атты деректі фильмінен алынды [8]

Академик Сайым Балмұхановтың ортағасырдағы медицина туралы жазған еңбектерін іздей келе, ҚР Ұлттық академиялық кітапхана қорынан Г.П. Матвиевская мен Б.А. Розенфельдтің «Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII-XVII вв.)» атты кітабының 154-ші парағынан табылды. Онда Қазақ Совет энциклопедиясының 4-ші томында жарық көрген Сайым Балмұхановтың «Ибн Сина» атауымен берілген мақаласын кезіктірдік [10, 154 б.]. Энциклопедияда ортағасырлық мұсылман ренессансының көрнекті өкілі әл-Фарабидің артынан ерген шәкірттерінің бірі ибн Синаның өмірбаяны, қызметі және ғұлама ойшылдың «Дәрігерлік ғылым каноны» («Китаб әл-канун фи-т-тибб») атты еңбегінің аудармасы және адамның саулығы, салауатты өмір салты туралы ойларды келтіреді. Атап айтатын болсақ, Сайым Балмұханов ортағасырдың ғұламасы Ибн Синаның саулық сақтау жолдарын келесідей мазмұнда ұсынады: «... Дене құрылысының гармониясын бірқалыпты ұстау, тағам мен ішімдікті талғау, дәрет тәртібін мұқияттау, киім мен ауа тазалығын ұстау, дене мен рух бірлестігін көздеу, ол үшін ұйқы тәртібін бұздырмау. Дене шынықтыру үшін жаттығулар әр адамның жасына, күшіне әрқилы болуы қажет» [11, 624-625 бб.]. Сонымен қатар, аталмыш мақалада Сайым Балмұханов: «Ибн Синаның қалдырған соны мұраның ішіндегі ең ізгісінің бірі – ауру-кеселді қоздырмас үшін күні бұрын шаралар қолдану. Бұл жөніндегі ережелер тек дәрігерлерге арналған уағыз ғана болған жоқ, ғасырлар бойы қоғамға

пайдалы ережеге айналды» деп атап өтеді. Бұл кезекте ортағасырдағы Отырар, Тараз секілді сауда жолының торабында орналасқан қалаларда сатылатын балық сақтау, сүт сату секілді орындардағы тазарту тәртіптері өкімет тарапынан қадағаланып, сондай-ақ, бұл тәртіптер Ибн Сина және оның шәкірттерінің ықпалымен жүзеге асырылғандығын көрсетеді [11, 624-625 бб.].

Академик-дәрігердің ортағасырлық ғұлама ғалымы әл-Фараби туралы Түркістан облысы Шәуілдір өңірінде орналасқан «Руханият Әбу Насыр әл-Фараби» музейінің қорынан табылған газет-басылымдарында жарық көрген мақалалары мен сұхбаттар дәлелдейді. Атап айтатын болсақ, 1968 жылы қараша айының 22-де жарық көрген газет қиындысынан жиналған «Фарабитану» туралы арнайы папкіде «Тиянақты зерттеу – биік мұрат» атты мақала кездеседі. Өкінішке орай, қорда сақталған газеттің атауы көрсетілмеген. Аталмыш мақалада Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі, медицина ғылымдарының докторы, Сайым Балмұхановтың Фараби туралы ғылыми пікірі келесідей көрсетіледі: «Мен жуырда Түркиядағы қатерлі ісіктің зерттеу қоғамының шақыруы бойынша осы елде болып, Анкара, Стамбул университеттерінде лекция оқып қайттым. Түрік ғалымдарының жерлесіміз Фарабидың есімін ілтипатпен ауызға алып отырады. Анкарадағы мәдениет институтының директоры Темір Ахмет Фараби шығармалары жайында төрт-бес зерттеу еңбегін жазыпты. Медицина ғылымының тарихын зерттеуші Феридин Узлуқ Фарабидің сирек кездесетін суретін басып шығарған. Фараби еңбектері мектеп оқулықтарында басылып тұрады. Сондай-ақ, медицина институтының студенттері де ұлы ғалым еңбектерімен кең таныса алады» [12].

«Руханият Әбу Нәсір әл-Фараби» музейінің қорындағы ортағасырлық мұсылман ренесансының көрнекті өкілі Әбу Нәсір әл-Фарабидың туғанына 1100 жылдық мерейтойы қарсаңында «Мұрагерлер парызым. Фарабиді зерттеуші ғалымдар «Лениншіл жас қонақта» атты атаумен жарияланған сұхбатта тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі, медицина ғылымдарының докторы Сайым Балмұханов, Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі Әлкей Марғұлан, физика-математика ғылымдарының кандидаты Ауданбек Көбесов сұхбаттары бар мақала жарық көрді. Газет атауы, қай жылы және қай нөмірде жарық көргені белгісіз. Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі, медицина ғылымдарының докторы Сайым Балмұханов: «Фараби табиғаттың дамуын дұрыс түсініп, таныған ғалым. Кеңістік пен табиғат арасында қандай байланыс бар? Бұл мәселе ерте дүние ғылымында да түйінді проблеманың бірі болған. Табиғаттану ғылымының осындай өзекті мәселесін Фараби өз дәуірінде дұрыс шешіп, нақтылы тұжырымдар жасай алды. Әрине, мұндай құнды тұжырымдар жасау үшін белгілі бір жағдай, орта әсер ететіні белгілі. Еңдеше, Фараби үлкен білім орталығында өсіп, өшпес еңбектер жазды деуге хақымыз бар» деп көрсетеді [12].

Тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидың түркті болуымен ортағасыр мұсылман ренесансының көрнекті өкілі әл-Фарабидің 1100 жылдық тарихи мерейтойы 1975 жылы Алматы шаһарында өтті. Бұл туралы ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының Орталық Ғылыми кітапхананың «Сирек кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиет» бөлімінің қорында сақтаулы деректік құжатында Халықаралық ғылыми конференцияға қатысқан ғалымдар тізімі баяндамаларының атаулары бар бағдарлама сақтаулы. Аталмыш Халықаралық ғылыми конференция нәтижесінде аталған жылы «Наука» («Ғылым») баспасымен жарық көрген «Аль-Фараби и развитие науки и культуры стран Востока. Тезисы докладов» атты ғылыми жинақ көрді. Ғылыми жинақ 3 секцияға бөлінген. Олар: 1-секция – «Аль-Фараби и развитие общественно-философской мысли», 2-секция – «Аль-Фараби и развитие естественных наук», 3-секция – «Аль-Фараби и проблемы языка, литературы, искусство, психология». Бұл жинақта тұңғыш фарабитанушы-ғалым А.Ж. Машановтың «Астрономические наследие аль-Фараби», М.М. Хайруллаевтың «Аль-Фараби и развитие сводомыслия», О.А. Жаутыковтың «Аль-Фараби – выдающийся представитель точного естествознания в средневековье», А.К. Көбесовтың «Учение аль-Фараби о тригонометрических линиях», А. Казибердовтың «Рукописи аль-Фараби в фондах Института востоковедения Академии наук Узбекской ССР» т.б. ғалымдардың баяндамалары бар. Әр ғылым саласы бойынша жазған ғалымдардың ішінде

ортағасырдағы медицина туралы қалам тербеген академик-дәрігер Сайым Балмұхановтың «Аль-Фараби и развитие медицины на Востоке» атты тезис-мақаласын атауымызға болады. Ол өз зерттеуінде ортағасыр медицина ғылымындағы әл-Фарабидің рөлін ерекше атап көрсетеді: «Наряду с улучшением диагностики и лечения отдельных заболеваний аль-Фараби определение медицине, указал цели и задачи этой отрасли знаний, обосновал теорию медицинской науки и тем самым указал пути, следуя которыми, его ученики подняли медицину на качественно новую ступень» [13, 64-66 бб]. Бұл мақалада академик-дәрігер, ортағасырдағы медицина ғылымының жандануы, Ибн Синаның, Әлішер Науаидың аталмыш тақырып аясында ойларын кең түрде көрсетеді [13, 66 б.].

Алматы қаласындағы Қазақ онкология және радиология ғылыми-зерттеу институтының кітапханасында академик-дәрігер Сайым Балмұхановтың 1949 жылы қорғаған «Рентгенотерапия эндемического зоба» кандидаттық [14, 1 б.] және «Влияние функционального состояния нервной системы на развитие некоторых лучевых реакций» атты докторлық диссертациялары [15, 1 б.] бар. Сонымен қатар, аталмыш кітапхананың қорында академик-дәрігер Сайым Балмұхановтың өзінің айналысқан негізгі тақырыптары аясында және академик-дәрігер хақында баян ететін келесідей ғылыми еңбектері мен кітаптары сақтаулы. Олар: Радиочувствительность опухолей в эксперименте (1971, соавт. М.Л. Ефимов) [16, 3 б.], «Лучевая терапия и клиническая радиобиология» (1985) [17, 3 б.], «Three generations of the Semipalatinsk affected to the radiation» (2002, соавт. Б.И. Гусев, Т.С. Балмұханов) [18, 3 б.] және т.б.

Тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани ортағасырдың ғұлама ойшылы әл-Фараби есімі мен сан-салалы бағыттағы мұраларын зерттеуде көптеген ғалым-профессорлармен тығыз байланыста болды. Сол ғалымдардың бірі де бірегейі, академик-дәрігер Сайым Балмұхановтың фарабитану ғылымында атқарған істерімен, мұраларымен танысу, зерттеп-зерделеу және насихаттау, қазіргі ғылым жолындағы жүрген жастардың бір үлкен міндеті деп ойлаймыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Машанов А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.
2. ҚР Орталық мемлекеттік архиві. 2285-қор, 1-тізімдеме, 75-іс-құжаты, 18 парақ.
3. Машанов А.Ж. Әл-Фарабидің нұрнамасы. // Зерде. – 1994. - №2. – 22-24 бб.
4. Машани А. Әл-Фараби көпірі: Мақалалар, «Әл-Фараби» романы. – Алматы: «Алатау» баспасы, 2005, 352 б.
5. Салық Зиманов. Материалы к биографии / сост: И.М. Козыбаев. Астана, 2014. – 320 с.
6. Ш. Есенов. Академия Наук Казахской ССР. Издательство «Казахстан». 1970. – 203 с.
7. Балмуханов С. Өнегелі өмір / под ред. Г.М. Мутанова. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. В. 56. – 331 с.
8. «Әл-Фараби. Ақжан Машани» тарихи-деректі фильмі. З.О. Дүкенбаеваның жеке архивінен алынды.
9. Энциклопедический словарь. Начатый проф И.Е. Андреевским, продолжается под редакцию К.К. Арсеньева, и заслуженного профессора Ө.Ө. Петрушевского. Том XXXIIIА Томбигби – Трульский собор. Издатели Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (С-Петербург). Типография Акц. Общ. «Издательское дело», Брокгауз-Ефрон, 1901. – 960 с. Наиболее значительная по объему оригинал. статьи 66-го полутома.
10. Матвиевская Г.П., Б.А. Розенфельд. Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII-XVII вв.). Главная редакция восточной литературы Издательство «Наука». Москва 1983. – 479 с.
11. Қазақ совет энциклопедиясы. Т. 4 : ДОК-ИМАНТАУ / бас редакторы М.Қ. Қаратаев. - Алматы : Қазақ совет энциклопедиясы, 1974. – 670 б.

12. «Фараби» атты папкасы бар газет-кыиндылары. «Руханият – Әбу Насыр әл-Фараби» музейінің қорынан алынды.
13. Аль-Фараби и развитие науки и культуры стран Востока: Тезисы докладов / АН СССР. АН КазССР. - Алма-Ата: Наука, 1975. – 115 с.
14. Балмуханов С. Рентгенотерапия эндемического зоба. Диссертация на соискание ученой степени кандидата медицинских наук. Институт клинической и экспериментальной хирургии. г. Алма-ата, 1949. – с. 272.
15. Балмуханов С. Влияние функционального состояния нервной системы на развитие некоторых лучевых реакций. Диссертация на соискание ученой степени доктора медицинских наук. Институт клинической и экспериментальной хирургии Академии наук Казахской ССР. Алма-ата-Москва. – 1958. – с. 483.
16. С.Б. Балмуханов, М.Л. Ефимов. Радиочувствительность опухолей в эксперименте. Издательство «Наука» Казахской ССР. – Алма-ата. – 1971. – с. 171.
17. Лучевая терапия и клиническая радиобиология. Министерство здравоохранения Казахской ССР. Казахский научно-исследовательский институт онкологии и радиобиологии. – Алма –ата, 1985. – с. 243.
18. S.B. Balmukhanov, B.I. Gusev, T.S. Balmukhanov. Radioactivity and Population Health Status around Semipalatinsk Nuclear Test Site. Almaty. – 2002. – p. 160.